

Solomos. *La Vision prophétique du moine Dionysios ou «La Femme de Zante»*. Essai d'anastylose de l'œuvre. Introduction-Traduction-Commentaires par Octave Merlier, Paris 1987. Les Bellès Lettres, σ. 284+12 εκ. [Centre d'Études d'Asie Mineure. Archives Melpo et Octave Merlier no 1].

Κυκλοφόρησε πρόσφατα το ολοκληρωμένο, αλλά αδημοσίευτο μέχρι τώρα έργο του Ο. Merlier που ήταν υπό εκτύπωση (ακριβέστερα κατά το ήμισυ τυπωμένο, όπως γράφει στο προεισαγωγικό του σημείωμα και ο διευθυντής του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών Π. Κιτρομηλίδης, σ. 6), καθυστερήσε όμως εξαιτίας του θανάτου του σημαντικού Γάλλου νεοελληνιστή (1976) και δημοσιεύθηκε αφού το 1985 ανατέθηκε η επιμέλεια της έκδοσής του στον Οδ. Δημητράκοπουλο και στην Ελένη Παπανικολάου.

Το βιβλίο αποτελείται από «Εισαγωγή» (σ. 11-13), «Εισαγωγικό σημείωμα» (σ. 15-21) και «Πρόλογο» (σ. 23-45) που διακρίνεται σε 4 μέρη (I: «Το χειρόγραφο», II: «Ο τίτλος του έργου», III: «Τα κεφάλαια του ποιήματος» το IV αφορά στη σχέση της *Γυναίκας της Ζάκυθος* [στο εξής *Γ.Ζ.*] με τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* και τη *Σάτιρα του 1833*). Ακολουθώντας αναπαράγονται αντικριστά, σελίδα-σελίδα, το χειρόγραφο της *Γ.Ζ.* και το αντίγραφο που έγινε από τον Ι. Πολυλά (σ. 48-127), για να ακολουθήσει η ενότητα που τιτλοφορείται «Το έργο» (σ. 129-249), όπου περιλαμβάνεται ένα αρκετά εκτεταμένο «Δοκίμιο ερμηνείας» (σ. 129-148), το κείμενο της «αναστύλωσης» (αντικριστά η γαλλική απόδοση) της *Γ.Ζ.*, που προτείνει ο συγγραφέας (σ. 150-219), και η σχετική, ενιαία πλέον, γαλλική μετάφραση (σ. 222-249). Τέλος υπάρχουν δύο Παραρτήματα, από τα οποία το ένα εκθέτει τα δεδομένα του χειρογράφου (σ. 251-257), ενώ το άλλο, το εκτενέστερο, έχει να κάνει με τις Σημειώσεις του χειρογράφου (σ. 258-280).

Στο εξαιρετικά καλαισθητά τυπωμένο αυτό βιβλίο υπάρχουν επίσης και δώδεκα εικόνες, πέντε από τις οποίες προέρχονται από τις ξυλογραφίες του Γ. Γρηγόρη που κοσμούσαν την πολυτελή, μεγάλου σχήματος, έκδοση της *Γ.Ζ.* από τον Κ. Καιροφύλα (Αθήνα, Στοχαστής, 1927).

Από την «Εισαγωγή» εξάγονται οι δύο κύριοι άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται η προσπάθεια του συγγρ. να «αναστυλώσει» (περισσότερα για το περιεχόμενο του όρου θα αναφερθούν παρακάτω) τη *Γ.Ζ.*, δηλαδή (α) έργο-

χειρόγραφο, (β) ποιητής-κόσμος. Αναπτύσσεται, λοιπόν, το θέμα της απόκρυψης του χειρογράφου και εκφράζεται η άποψη ότι το πορτραίτο της *Γυναίκας* στο κείμενο συνοψίζει περισσότερες γυναίκες των αριστοκρατικών κύκλων της Ζακύνθου και τη στάση τους απέναντι στην Επανάσταση· αποδίδεται έτσι έμφαση στη διάσταση του πραγματικού, του κοινωνικά αναγνωρίσιμου, των όσων συμβαίνουν στο κείμενο.

Το «Εισαγωγικό σημείωμα» αφορά κυρίως στην έκθεση του περιεχομένου του έργου και στην επισήμανση του θέματος των πολλών σημειώσεων του Σολωμού μέσα στο χειρόγραφο. Εδώ ο συγγρ. θέτει, αρχικά, το αποφασιστικό ζήτημα, την κεντρική, θα λέγαμε, θέση της προσπάθειάς του: το περιεχόμενο του όρου «αναστύλωση» και των λόγων που καθορίζουν, πάντα κατά τον συγγρ., αυτή την επιλογή. Η συλλογιστική του εοικεί σαφώς από τη θέση ότι το κείμενο του Σολωμού, εξαιτίας της πληθώρας των σημειώσεων που προέρχονται από τις επόμενες φάσεις επεξεργασίας του κειμένου (1829 και 1833), είναι ατελές ή ατελειώτο, κατά την ορολογία που προτείνει ο Γ. Κεχαγιόγλου¹.

Στη συνέχεια σημειώνει ότι, παρά την εξηγήσιμη στάση των εκδοτών του κειμένου (η αναφορά κυρίως στις εκδόσεις του Α. Πολίτη) να μην αναμιχθούν τα ελληνικά με τα ιταλικά (σ. 19), ο ίδιος, μεταφράζοντας στα γαλλικά το κείμενο και τις σημειώσεις, δεν αντιμετωπίζει το γλωσσικό αυτό φράγμα, ούτε και τη δυσκολία του Έλληνα αναγνώστη να συλλάβει, διαμέσου διαφορετικών γλωσσών, την ενότητα της σκέψης του ποιητή. Καταλήγει λοιπόν στο ότι, επειδή ακριβώς αναζητεί αυτή τη σκέψη και επιδιώκει να την ξεκαθαρίσει, μπορεί και να ενσωματώσει στο κυρίως κείμενο τις περισσότερες σημειώσεις (εκτός ολίγων εξαιρέσεων), αποκαθιστώντας έτσι ένα σύνολο που, παρά το ατελές του κειμένου, εμφανίζεται σαφώς πληρέστερο, πιο λογικό και πιο εύκολο προς ερμηνεία απ' ό,τι μόνο του το ελληνικό κείμενο (σ. 19). «Κατανοητό», «λογικό», «απλήρες» είναι οι όροι-κλειδιά που στηρίζουν τη βασική επιδίωξη του συγγρ. να εξαχθεί από ένα «ποιητικό έργο ατελές, ένα δυναμικό έργο ολοκληρωμένου μεγαλείου» (σ. 15), ενώ ήδη στην αρχή του «Εισαγωγικού σημειώματος» σημειώνει ότι θα μπορούσε κανείς ακόμα και να «γράψει» (βλ. να «συμπληρώσει») τα προβλεπόμενα (σχέδια, σημειώσεις, versets, κλπ.) από τον Σολωμό. Αυτή την ενσωμάτωση ο συγγρ. τη θεωρεί λίγο παρακάτω (σ. 41) αούτε αδύνατη, ούτε αστόχαστη· επισημαίνει όμως ότι, σε σύγκριση με το στόχο του Α. Πολίτη (στην έκδοση του 1944)², που περιοριζόταν στη μελέτη του χειρογράφου με μέθοδο κριτική, ο δικός του, για την αποκατάσταση του οριστικού έργου (σ. 24), είναι πιο φιλόδοξος, υπόκειται όμως και σε πολλούς κινδύνους. Διαπιστώνει κανείς πως δεν πρόκειται εδώ για μια προβληματική που στοχεύει στην έκδοση της *Γ.Ζ.* και φυσικά προτίθεται να αντιμετωπίσει τα συγκεκριμένα και ακανθώδη εκδοτικά

1. Γ. Κεχαγιόγλου, Προτάσεις για τον Πόρφυρο του Σολωμού, *Αφιέρωμα στον καθηγητή Αίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 153.

2. Σολωμού *Η Γυναίκα της Ζάκυθος*, εκδ. Α. Πολίτη, [Αθήνα] 1944.

προβλήματα του κειμένου, αλλά για μίαν απόπειρα αποκατάστασης της συνέχειας και συνοχής του κειμένου, που προέρχεται από μια μεταφραστική εμπειρία: να αποδοθεί, από το χειρόγραφο, στα γαλλικά η Γ.Ζ.

Δεν χρειάζεται ασφαλώς να τονισθεί ότι το κείμενο διαθέτει, στην πρώτη τουλάχιστον μορφή του (1826), που σύμφωνα με την άποψη του Γ. Π. Σαββίδη³ θα πρέπει να διατηρηθεί ως βασικό κείμενο στη μελλοντική έκδοση, και συνοχή και αρτιότητα: ούτε βέβαια το γεγονός ότι —τουλάχιστον κατά τις εκδόσεις του Λ. Πολίτη⁴— αρκετές προσθήκες και διορθώσεις της δεύτερης και τρίτης φάσης επεξεργασίας περνούν στην αρχική μορφή της Γ.Ζ. χωρίς να προκαλούν σοβαρές εμπλοκές εκδοτικής υφής. Θα πρέπει να τονισθεί ότι η λογική αποκατάσταση που επιχειρείται, η ανάμειξη, δηλαδή, σε ένα ενιαίο κείμενο όλων των δεδομένων του χειρογράφου (κείμενο, προσθήκες, διορθώσεις, παραλλαγές, σημειώσεις, σχέδια σημειώσεων) με ομαδοποίησή κατά κεφάλαιο (ομαδοποίηση που ακολουθεί εν τέλει, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, τη σχετική κατάταξη του Λ. Πολίτη), είναι χρήσιμη για τη μελλοντική έκδοση του κειμένου, διότι παρέχει το σύνολο των δεδομένων του χειρογράφου σε μια συνεχή ροή: παρέχει όμως ταυτόχρονα (και αμφίδρομα) και το περιθώριο για παρανοήσεις, από τις οποίες η κυριότερη είναι ότι παρακολουθεί κανείς τη σκέψη του Σολωμού (να πούμε ορθότερα, τα σχέδια ή τις προθέσεις του Σολωμού), χάνει όμως το κυρίως κείμενο, καθώς διασπάται η ήδη υπάρχουσα ενότητα της πρώτης μορφής του με την παρεμβολή εννοημάτων που δεν έχουν θέση σε αυτό. Έπειτα, είναι αρκετά παρακινδυνευμένη η ακριβής ένταξη σε ενιαίο κείμενο όλου αυτού του ετερογενούς παρακειμενικού και μετακειμενικού (κατά την ορολογία του G. Genette⁵) υλικού του χειρογράφου, κατ' απόλυτη αντιστοιχία.

Το πρώτο μέρος του «Προλόγου» αφορά σε γενικές παρατηρήσεις για τη διάρθρωση του υλικού του χειρογράφου (ο πίνακας του Παραρτήματος I εκθέτει τα σχετικά δεδομένα): την πειστική επιχειρηματολογία (όπου η Γ.Ζ. αποκαλείται και ποίημα) σχετικά με τον τίτλο του έργου: *Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου, εγκάτοικου εις Ξωκλήσι Ζακύνθου* (ως υπότιτλος: *Γυναίκα της Ζάκυνθος*), (σ. 26-31), διαδέχεται το ιδιαίτερα ενδιαφέρον για το πρόβλημα που θέτει τρίτο μέρος, το σχετικό με τα «Κεφάλαια του ποιήματος». Και μόνο η σύναψη των λέξεων «Κεφάλαια» και «Ποίημα», χωρίς κάποιες αναγκαίες διευκρινίσεις, δημιουργεί μια κατ' αρχήν σύγχυση που όμως δεν τη διαλύει ο συγγρ. Εάν υφίσταται ένας βασικός λόγος για τον οποίο η Γ.Ζ. θεωρήθηκε αποκλειστικά πεζογράφημα, αυτός αφορά κυρίως στην έκδηλη, άμεσα αντιληπτή, αφηγηματική ροή και υπόσταση του κειμένου που τονίζεται και από τον παραπλανητικό

3. Γ. Π. Σαββίδη, Εισήγηση σε μία νέα ανάγνωση της *Γυναίκας της Ζάκυνθος*, περ. *Περίπλους*, αριθ. 9-10 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 1986), σ. 12.

4. Η δεύτερη έκδοση της Γ.Ζ., το 1955: *Διονύσιου Σολωμού Άπαντα*, τόμ. Β': *Πεζά και Ιταλικά*, έκδ. Α. Πολίτη, [Αθήνα 1955].

5. G. Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris [1982].

χωρισμό σε «Κεφάλαια»: παραπλανητικό για το σημερινό αναγνώστη, ασφαλώς, δεδομένου ότι τα «Κεφάλαια» του Σολωμού παραπέμπουν κυρίως στα «Capitula» της *Υπερκάλυψης* του Foscolo και (δι' αυτής) στη λατινική παράδοση της διάκρισης της *Αποκάλυψης* του Ιωάννη σε «Capitula», και όχι στη γνωστή και οικεία διάκριση του πεζογραφικού έργου, και ειδικότερα του μυθιστορήματος, σε τμήματα.

Το πρόβλημα εστιάζεται, από τον συγγρ., στον αριθμό των «Κεφαλαίων» με τα οποία ο Σολωμός σχεδίαζε να συμπληρώσει τις τέσσερις λευκές σελίδες του χειρογράφου (φ. 6^b, 7^a, 7^b και 8^a)⁶ που μεσολαβούν ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο αρχικό κεφάλαιο (1826) του κειμένου. Η αρίθμηση από τον Σολωμό του κεφαλαίου που έπεται του δεύτερου, ως «18» και αργότερα ως «20», οδηγεί τον συγγρ. να παρατηρήσει πως ο ποιητής σχεδίαζε να καταχωρήσει γενικότερα στο χειρόγραφο ένα μεγαλύτερο αριθμό κεφαλαίων απ' όσα υπήρχαν: υιοθετεί έτσι την άποψη (σ. 34-35) ότι ορισμένες σημειώσεις επρόκειτο να εισαχθούν στο κυρίως κείμενο, ως κεφάλαια. Φθάνει λοιπόν σε έναν αριθμό 24 κεφαλαίων, σημειώνοντας ασφαλώς ότι αυτό δεν είναι παρά μια «υπόθεση εργασίας» (σ. 35). Σχετικά με το θέμα αυτό, θα μπορούσε κανείς να σημειώσει ότι δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις για το αν ο Σολωμός σχεδίαζε να εισαγάγει ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο δεκαπέντε ολόκληρα νέα «κεφάλαια»: είναι για τούτο που οι καθαρά συμβατικοί αριθμοί «18» και «20» μπορούν να παραπλανήσουν. Ο ίδιος άλλωστε ο συγγρ. φαίνεται να αναγνωρίζει το γεγονός αυτό, καθώς στον κατάλογο των υποτιθέμενων κεφαλαίων δεν δίνει παρά δύο μόνο κεφάλαια μετά το πορτραίτο της Γυναίκας στο δεύτερο κεφάλαιο, τα οποία όμως τελικά φαίνεται ότι έπονται του τρίτου κεφαλαίου⁷. Ο συμβατικός χαρακτήρας της αρίθμησης φαίνεται και από το ότι τα αργότερα προσθεμένα (το πιθανότερο κατά το 1833) πέντε versets (τέσσερα στην έκδοση του Λ. Πολίτη, του 1944) στη σ. 269 των Α.Ε. εντάσσονται κατά τρόπο οργανικό στο δεύτερο κεφάλαιο, του οποίου αποτελούν την καταλείδα. Κατά την πιθανότερη εκδοχή οι λευκές σελίδες θα περιείχαν όχι κεφάλαια αλλά versets που θα ολοκλήρωναν το πορτραίτο της Γυναίκας. Γι' αυτό ο ποιητής επέστρεψε αργότερα στις σελίδες αυτές και σημείωσε τα πέντε versets στην τελευταία, ούτως ώστε να υπογραμμισθούν ακόμη και γραφηματικά τα όρια της έκτασης αυτού του πορτραίτου μέσα στο έργο.

6. Οι παραπομπές στην έκδοση των *Αυτογράφων Έργων* —στο εξής Α.Ε.—: *Διονύσιου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα*, τόμ. Α' *Φωτοτυπίες*, τόμ. Β' *Τυπογραφική Μεταγραφή*, έκδ. Α. Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1964.

7. Η διάκριση των δύο κεφαλαίων (3ου και 4ου, Α.Ε., σ. 272 (φ. 10^b) που επιχειρείται στη δεύτερη επεξεργασία του κειμένου (1829), σχετιζόταν με —και επιβαλλόταν από— το γεγονός της σχεδιαζόμενης προσθήκης των σκηνών της ταραχής στη Ζάκυνθο (Α.Ε., σ. 270, στήλη Β [φ. 9^b]). Η προσθήκη των σκηνών θα γινόταν μετά το τέλος του 1ου verset του 3ου κεφαλαίου, όμως αργότερα προτιμήθηκε το τέλος του 3ου κεφαλαίου για το θέμα βλ. Dimitris Angelatos, *La Femme de Zante (1826-1833). Oeuvre de Dionysios Solomos* (ιδ. διατριβή), Paris 1986, σ. 102.

Το τρίτο μέρος του «Προλόγου» τελειώνει με ένα μικρό δοκίμιο, στο οποίο ο συγγρ. δικαιολογεί την επιχειρούμενη αποκατάσταση του κειμένου· γίνεται εδώ λόγος για τις τρεις φάσεις επεξεργασίας του κειμένου, όπου έχουν αξιοποιηθεί και οι θέσεις του L. Coutelle⁸. Ο συγγρ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι θα ήταν επικίνδυνο να καθορισθούν ακριβέστερες χρονολογήσεις για τις διαδοχικές εισαγωγές των νέων στοιχείων, σχεδίων, σημειώσεων, κλπ., στο χειρόγραφο, και προτείνει δύο χονδρικά χρονικά όρια: μετά το 1823 και μέχρι το 1833/1834⁹. Παρά τον κίνδυνο που σωστά επισημαίνει ο συγγρ., το θέμα της χρονολόγησης αποτελεί απαραίτητο στοιχείο τόσο για τη νέα έκδοση της Γ.Ζ. όσο και για ερμηνευτικούς λόγους: την κατανόηση και κριτική αξιολόγηση απ' ενός του κειμένου και απ' ετέρου της εξέλιξης της ποιητικής του Σολωμού, που τοποθετείται σε διακειμενική προοπτική.

Το «Δοκίμιο ερμηνείας» έχει ως στόχο να αναδείξει τη στενή σύνδεση του Σολωμού με τη σύγχρονή του περιβάλλουσα πραγματικότητα, ιδιαίτερα με τα όσα συμβαίνουν στην Ελλάδα στα χρόνια της Επανάστασης. Έτσι εκφράζεται η άποψη που ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη θέση του Α. Πολίτη¹⁰ για τον καθολικότερο χαρακτήρα που αποκτά η αρχική σάτιρα του 1826 κατά τη δεύτερη επεξεργασία του 1829, ότι δηλαδή η ηρωίδα του κειμένου είναι μια αλληγορία για τη Διχόνοια. Αυτό ήταν άλλωστε το βασικό σημείο αναφοράς του ποιητή και στα προηγούμενα της Γ.Ζ. έργα του ('Υμνος εις την Ελευθερίαν και το «λυρικό ποίημα» *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάρον*). Βάση της Γ.Ζ. είναι ασφαλώς η σύγχρονη πραγματικότητα (το Μεσολόγγι, η Ζάκυνθος, η στάση ορισμένων Ζακυνθινών απέναντι στους φυγάδες, η απήχηση των σπουδαίων γεγονότων της πολιορκίας, κλπ.), είναι όμως υπερβολική η έμφαση που αποδίδει ο συγγρ. στην ερμηνευτική εκδοχή της Διχόνοιας ως κέντρου του έργου (σ. 139): αυτό βέβαια ισχύει, αλλά εν μέρει: ο άμεσος στόχος ήταν η περιγραφή του *Διπλού*, της διαμάχης Καλού-Κακού, που υπήρχε ήδη στο αρχικό κείμενο (υπενθυμίζεται απλώς η ύπαρξη του τρίτου κεφαλαίου του· δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι μόνο αυτό «επετράπη» να δημοσιευθεί από τον Ι. Πολυλά: ξέφυγε ήδη αρκετά από τον αρχικό σατιρικό προσανατολισμό του). Αυτή είναι και η δεσπόζουσα γραμμή που διατρέχει όλες τις παραμέτρους του κειμένου (θεματική-αφηγηματική-μορφική)¹¹, ιδίως μετά την εγκατάλειψη του σατιρικού περιεχομένου.

Περνώντας τώρα στο καθ' εαυτό κείμενο που «αναστυλώνεται», θα πρέπει να υπογραμμισθούν δύο δεδομένα, για τα οποία έγινε παραπάνω λόγος: απ' ενός ότι ο συγγρ. ακολουθεί στην κατανομή των Σημειώσεων του χειρογράφου, ανά κεφάλαιο, τη δεδομένη γραμμή του Α. Πολίτη (έκδοση 1944), και απ' ετέρου ότι

8. Louis Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Athènes 1977, σ. 377-386.

9. Ο γράφων αφιέρωσε στο θέμα της χρονολόγησης ένα εκτενές κεφάλαιο της διατριβής του, όπου υπάρχουν και νέα στοιχεία· βλ. Dimitris Angelatos, *ό.π.*, σ. 95-112.

10. Σολωμός *Η Γυναίκα*, σ. 19-22.

11. Στα ζητήματα της μορφικής κυρίως, αλλά και της θεματικής, παραμέτρου εστιάζεται το ενδιαφέρον της διδακτορικής διατριβής του γράφοντος.

οι αποκλίσεις του έχουν να κάνουν με διαφορετικές τοποθετήσεις (14 περιπτώσεις) ή απορρίψεις (11 περιπτώσεις): αναλυτικά, οι σημειώσεις 5, 18 τοποθετούνται στο 2ο κεφάλαιο (στο 1ο και 10ο¹² αντίστοιχα για τον Α. Πολίτη), οι 4, 20, 33 στο 3ο (στο 10ο οι δύο, στο 4ο η τελευταία για τον Α. Πολίτη), οι 36, 38 στο 5ο (στο 4ο για τον Α. Πολίτη), η 70 στο 8ο (στο 9ο για τον Α. Πολίτη) και οι 82, 83, 88, 89, 90, 91 στο 9ο (στο 10ο για τον Α. Πολίτη). Αντίθετα παραλείπονται οι σημειώσεις 9 (αφορά στην εισαγωγή του Διαβόλου στο 1ο κεφάλαιο), 14, 16, 17 (σχετίζονται με τους ιαμβικούς δεκαπεντασυλλάβους για τον Ν. Ζαμπέλη της επεξεργασίας του 1833), 15 (αφορά και αυτή στον Ν. Ζαμπέλη· ο συγγρ. σημειώνει στη σ. 279, σε πίνακα σημειώσεων που δεν χρησιμοποιήθηκαν, ότι δεν βρήκε σε τι αντιστοιχούσε), 19 (καταχωρείται στον προηγούμενο πίνακα) και τέλος οι 10, 49^a, 56, 92, 93.

Σχετικά με τις αλλαγές των 14 περιπτώσεων που μόλις σημειώθηκαν, σύντομα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η 18 (που αναφέρεται στον Ν. Ζαμπέλη) ανήκει ασφαλώς στο τελευταίο κεφάλαιο, ενώ η τοποθέτηση της 4 επιδέχεται συζήτηση (είναι η μόνη ίσως σκηνή που προβληματίζει ως προς τη θέση της)· η 20 της δεύτερης επεξεργασίας εντάσσεται στα της προφητείας του 5ου κεφαλαίου και της σχεδιαζόμενης αντίστιξης: Καλό (η *Νεκρική Ωδή*) - Κακό (η πτώση του Μεσολογγίου). Επιτυχημένη είναι η τοποθέτηση της 5 στο 2ο κεφάλαιο, ενώ για την 33 θα πρέπει να σημειωθεί ότι ανήκει σαφώς στο 4ο κεφάλαιο, αφού με τη συγκεκριμένη σημείωση (ακίτα στο τέλος καθε στίχου να μιν τελιονί με δαχτιλο παντα), *Α.Ε.*, σ. 273, στήλη Β, 1-3, [φ. 11^a]¹³) ο Σολωμός ήθελε να διορθώσει μια συγκεκριμένη ατέλεια: να τελειώνουν 4 συνεχόμενα versets (αριθ. 5, 6, 7, 8) με ίδιο τελικό τόνο στην προπαραλήγουσα. Αυτά τα versets θα ακύρωναν την εναλλαγή Όμοιο-Διαφορετικό, τονίζοντας τη ρυθμολογία του Όμοιου, που ο Σολωμός ήθελε να αποφύγει, την αναλογία δηλαδή 1:1 μεταξύ των στοιχείων της συντακτικής και τονικής παραμέτρου, που οργανώνουν τα versets της Γ.Ζ. Για τις 36 και 38 δεν γεννάται πρόβλημα, αφού ανήκουν στο 5ο κεφάλαιο· η 70 συστοιχεί με τις ανάλογες «Pensa che è notte» του 9ου κεφαλαίου, και όχι με την 71 που όντως ανήκει στο 8ο κεφάλαιο. Τέλος ως προς τις άλλες σημειώσεις, αυτές ανήκουν εμφανώς (λόγω περιεχομένου) στο 9ο κεφάλαιο¹⁴.

12. Ο Α. Πολίτης το θεωρεί ως ατελευταίο κεφάλαιο· Σολωμός *Η Γυναίκα*, σ. 78-82.

13. Να σημειωθεί με την ευκαιρία ένα επιμέρους πρόβλημα που προκύπτει από τη μη υιοθέτηση εκ μέρους του συγγρ., στη μορφή τουλάχιστον που άφησε ο ίδιος το αναστυλωμένο κείμενο, του συστήματος παραπομπής στο χειρόγραφο με ενδείξεις σελίδας, στήλης και σταχάρθισης, σύμφωνα με τα *Α.Ε.* (τόμ. Β'). Ακόμη το γεγονός ότι οι παραπομπές που δίδονται στις σελίδες του έργου του Meslier δεν είναι πλήρεις. Βέβαια αυτό θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί με έναν κατάλογο συντομογραφιών, αφού είναι λογικό να υποθέσουμε ότι σε δεύτερη φάση επεξεργασίας του κειμένου, που όμως δεν πρόλαβε ο συγγρ., το σύστημα των παραπομπών θα ήταν ενιαίο.

14. Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε παρενθετικά ότι δεν ισχύει η παρατήρηση του συγγρ.

Μετά το αναστυλωμένο κείμενο δίδεται η ενιαία πλέον γαλλική μετάφραση, όπου παρατηρούνται αρκετές απλουστεύσεις ή άλλες επεμβάσεις και διαρρυθμίσεις του υλικού, κυρίως των σημειώσεων, που επέβαλλε, όπως φαίνεται, η πρόθεση να δοθεί ένα ενιαίο, «συνεχές», κείμενο για τον Γάλλο αναγνώστη. Είναι ανάγκη όμως να δοθούν και ορισμένα σχετικά παραδείγματα: έχουμε λοιπόν ελαφρές τροποποιήσεις (σημείωση 35, σ. 174-175 / σ. 231¹⁵), εισαγωγές σημειώσεων στο κείμενο, άλλοτε χωρίς τα προβλεπόμενα από τον ποιητή, του τύπου: «Να τελειώσει η Μισολογγίτισσα με τούτα τα λόγια...», «Να βάλεις μες στην ομιλία της Μισολογγίτισσας...» (39, 44, σ. 182-183 / σ. 234), «Guarda bene che saranno dette comme» (52¹⁶, σ. 190-191/σ. 238), ή τέλος «Bisogna assolutamente dirlo qui...» (62, σ. 204-205/σ. 245), και άλλοτε με τα προβλεπόμενα (47, σ. 183/σ. 234· 51, σ. 190-191/σ. 238)· άλλες φορές οι σημειώσεις εισάγονται στο κείμενο (48^ρ, σ. 184-185/σ. 235) και άλλες όχι (40, δ.π.: 66, σ. 206-207/σ. 245). Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουμε και αλλαγές θέσης (η 6^α μετά το verset 19 και όχι το 21, σ. 208-209/σ. 246). Όμως αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι οι διάφορες αναμειξίες (σημειώσεων, versets και παραλλαγών) που επιχειρούνται, π.χ. οι σημειώσεις 10 και 49 (σ. 186-187/σ. 236) ή τα του verset 12 (σ. 188-189/σ. 236), ιδιαίτερα τα όσα συμβαίνουν με τις σημειώσεις 77, 78, 79, 80, 81, 84 και 85 του 9ου κεφαλαίου (σ. 208-217/σ. 246-248).

Μία εξήγηση για τις παραπάνω αναμειξίες δίδει έμμεσα ο ίδιος ο συγγρ., καθώς στον πίνακα της σ. 279 η πρώτη και βασική κατηγορία σημειώσεων που δεν περνούν στη γαλλική μετάφραση περιλαμβάνει εκείνες που επαναλαμβάνονται με την ίδια σχεδόν έννοια (δηλαδή οι σημειώσεις — με τη σειρά που τις παραθέτει ο συγγρ.— 7, 6, 65, 69, 70, 41, 42, 2, 12). Έτσι όμως αναιρείται κατά σημαντικό ποσοστό η ιδιαιτερότητα των κειμένων, (και ιδίως όταν πρόκειται για τα έργα του Σολωμού με την ιδιότυπη χειρόγραφη παράδοσή τους) που αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, την κρίσιμη και αναγκαία βάση για την κάθε τύπου προσέγγισή τους.

Στο Παράρτημα 1 έχουμε ήδη αναφερθεί· στο Παράρτημα II δίδεται η αναλυτική κατάταξη του υλικού, το οποίο έχει ειδολογικά διακριθεί σε σχέδια και σημειώσεις γενικού περιεχομένου, σε σύντομες αναφορές, σε προσθήκες και σε επεξεργασίες· αυτή η κατάταξη αξιοποιεί τόσο το χειρόγραφο όσο και τις εκδόσεις της Γ.Ζ.

Η χρησιμότητα αυτής της εργασίας υποδομής του συγγρ. είναι προφανής, ενώ από την άλλη η μετάφραση στα γαλλικά της Γ.Ζ., δεύτερη μετά την

απόπειρα του R. Levesque το 1945¹⁷, αποτελεί αξιολογότετη προσφορά. Το υλικό που προσκομίζεται μπορεί να αποβεί λειτουργικό στη μελλοντική νέα έκδοση της Γ.Ζ. και πρέπει να ληφθεί οπωσδήποτε υπ' όψη. Οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν είχαν στόχο να επισημάνουν τις δυσκολίες του εγχειρήματος της «αναστύλωσης» της Γ.Ζ. και τα συναφή προβλήματα που ανακύπτουν από το ιδιάζον σολωμικό κείμενο, που είχε άλλωστε προγραμματικά επικαλεσθεί και ο ίδιος ο συγγρ.

Η προσφορά του O. Merlier στη νεοελληνική λογοτεχνία και η προσήλωσή του στο έργο του Δ. Σολωμού, βασικά σημεία αναφοράς των νεοελληνικών σπουδών, επιβάλλουν τη σύντομη έκδοση και των άλλων σολωμικών του εργασιών για τις οποίες κάνει λόγο ο Π. Κιτρομηλίδης (σ. 5): καταρχήν μια κριτική βιογραφία του Σολωμού, η οποία αποτελεί, εδώ και 30 χρόνια, ύστερα δηλαδή από το έργο του Ε. Κριαρά *Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος, το έργο*, Θεσσαλονίκη 1957 (21969), βασικό ζητούμενο της σολωμικής έρευνας· αυτή η κριτική βιογραφία συνοδεύεται από τη μετάφραση στα γαλλικά όλου σχεδόν του σολωμικού έργου, και αυτό ωριμώς έχει ιδιαίτερη σημασία. Υπάρχουν ακόμη, ανέκδοτα, η γαλλική μετάφραση 100 επιστολών του Σολωμού, από τα ιταλικά, καθώς και ένα πλούσιο εικαστικό υλικό που προοριζόταν να εκδοθεί ως *Λεύκωμα* με τον τίτλο: *Solomos par l'image*.

Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

(υποσημείωση, σ. 276) ότι η σημείωση 13 δεν βρίσκεται στον Α' τόμο των Α.Ε.: αυτό που ισχύει είναι ότι δεν βρίσκεται στο Β' τόμο (*Τυπογραφική Μεταγραφή*), στον τόμο όμως των *Φωτοτυπιών* υπάρχει: απλώς το μελάνι είναι ξεθωριασμένο. Ο ίδιος άλλωστε ο Ι. Πολυδάς τη σημειώνει στο αντίγραφό του, το οποίο και παραθέτει ο Merlier (σ. 60, στήλη Β).

15. Οι δύο πρώτες παραπομπές αφορούν στις σελίδες του κυρίως κειμένου, ενώ η δεύτερη στην ενιαία γαλλική μετάφραση.

16. Η σημείωση 52 περνάει όμως ως υποσημείωση.